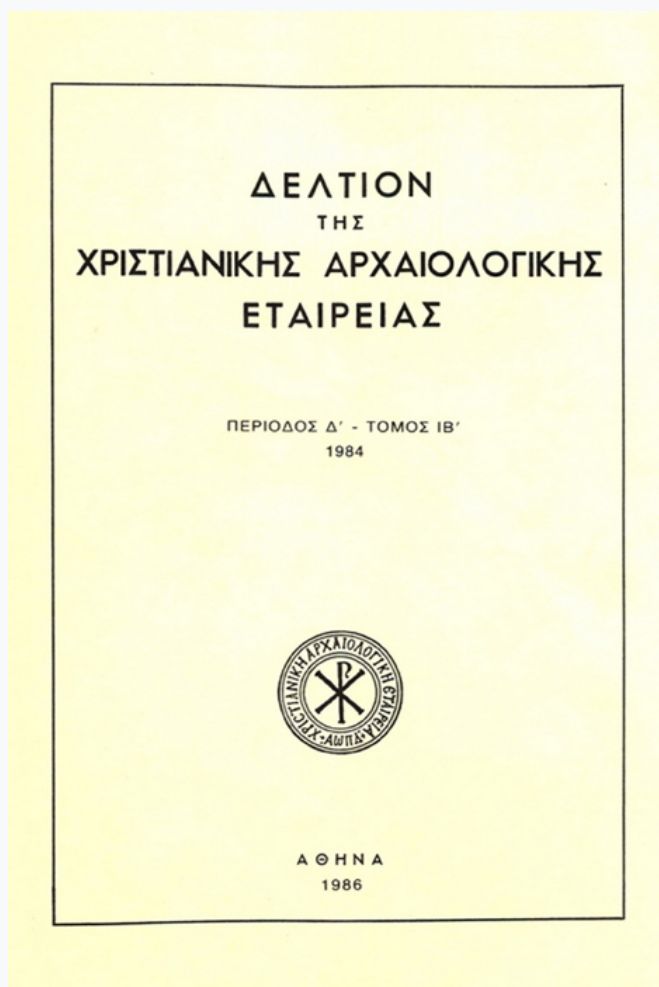

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.953](https://doi.org/10.12681/dchae.953)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1986). Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 239-264. <https://doi.org/10.12681/dchae.953>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο
Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ηλείας

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 239-264

ΑΘΗΝΑ 1986

Η ΦΡΑΓΚΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΑΝΗΛΙΟ (τ. ΓΚΛΑΤΣΑ) ΤΗΣ ΗΛΕΙΑΣ

1

Τά ιστορικά τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας στήν κάτω Ἑλλάδα εἶναι ἀρκετά γνωστά χάρις στήν ἐπιστημονική ἔρευνα πού βασίζεται στά κείμενα τῆς ἐποχῆς. Δέν διαπιστώνεται ὅμως τό ἴδιο προκειμένου γιά τήν τέχνη καί μάλιστα τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ἰδίας περιόδου. Τοῦτο γιατί τά μνημεῖα πού σώθηκαν δέν συσχετίζονται ἄμεσα μέ τίς γραπτές πηγές, δύσκολα τοποθετοῦνται χρονολογικά καί κατά συνέπεια δύσκολα ἐρμηνεύονται.

Ὑπάρχει ἡ γενική ἄποψη ὅτι κάτω ἀπό συνθήκες δουλείας, ὅπως τότε, ἡ πολιτιστική δραστηριότητα τοῦ ντόπιου ἑλληνικοῦ στοιχείου περιορίστηκε. Τά πράγματα ὅμως δέν φαίνεται νά εἶναι τόσο ἀπλά. Πρὶν ἀπό τήν κατάκτηση, τό 1205 γιά τήν Ἑλλάδα, εἶχαν προηγηθεῖ δύο τουλάχιστον αἰῶνες σχετικῆς εὐημερίας, ἀκμῆς καί δημογραφικῆς ἀνόδου, πού παρὰ τίς νορμανδικές ἐπιδρομές καί τίς οἰκονομικές δυσκολίες τῆς τελευταίας περιόδου κρατοῦσαν τή γενική πολιτιστική στάθμη ἀρκετά ψηλά. Κάτι πού ἔρχεται νά διαψεύσει τήν ἄποψη γιά περιορισμένη δραστηριότητα κατά τή φραγκοκρατία εἶναι λ.χ. ὁ μεγάλος ἀριθμός τοιχογραφημένων συνόλων πού σώθηκαν ἀπό τόν 13ο αἰῶνα. Πράγματι, σύμφωνα με πρόσφατες ἔρευνες¹ τά σύνολα μνημειακῆς ζωγραφικῆς στήν Ἑλλάδα ἀνέρχονται κατά τόν 13ο αἰῶνα σέ 339 ἔναντι 47 τοῦ 11ου καί 79 τοῦ 12ου αἰῶνα ἀντίστοιχα. Κάθε ἄλλο παρὰ μείωση τῆς δραστηριότητος διαπιστώνεται λοιπόν, γιά τή ζωγραφική τουλάχιστον, κατά τά χρόνια τῆς φραγκοκρατίας.

Γιά τήν ἀρχιτεκτονική δέν φαίνεται γιά τήν ὥρα εὐκολο νά γίνει μιᾶ ἀνάλογη μέτρηση καί ὅπωςδήποτε εἶναι τελείως ἀπίθανο νά ὑπάρξουν παρόμοια ἀποτελέσματα. Ἡ ναοδομία «παράγεται» κάτω ἀπό διαφορετικές οἰκονομικές καί κοινωνικές προϋποθέσεις. Ἐνῶ δηλαδή ἡ ζωγραφική κατά τή 13η ἑκατονταετία γινόταν μέ μικρά ἔξοδα ἀπό ντόπιους καλλιτέχνες καί μέ τήν πρωτοβουλία ἱερωμένων, ἰδιωτῶν ἢ μικρῶν κοινοτήτων², ἡ ἀρχιτεκτονική (μέ κάποιες προθέσεις) ἀπαιτοῦσε πολύ μεγαλύτερες δαπάνες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σέ ἄλλες, μὴ φραγκοκρατούμενες περιοχές, πού

1. Βλ. Μανόλης Χατζηδάκης, Ἡ μνημειακή ζωγραφική στήν Ἑλλάδα. Ποσοτικές προσεγγίσεις, ΠΑΑ 56 (1981), σ. 375-390, καί Man. Chatzidakis, Les aspects de la peinture monumentale byzantine en Grèce, Glas CCCXXXVIII de l'Académie Serbe des sciences et des arts, Beograd 1983, σ. 8-9. Κι ἂν ἀκόμα δεχθεῖ κανεῖς ὅτι πολλές ἀπό τίς τοιχογραφίες ἔγιναν σέ περιοχές μὴ ἐλεγχόμενες ἀπό τοὺς Φράγκους, καθὼς καί ὅτι ἡ πιθανότητα διασώσεως τῶν παλαιότερων συνόλων εἶναι λογικά μικρότερη, ἡ διαφορὰ τῶν ἀριθμῶν εἶναι ἐντυπωσιακή.

2. Χατζηδάκης, ὁ.π., σ. 389.

μιά τοπική αὐλή προσπαθοῦσε νά διατηρήσει τό βυζαντινό ὄνομα καί τό πολιτιστικό γόητρο τῆς αὐτοκρατορίας, στήν Ἡπειρο, τή Σερβία, τήν ἐπικράτεια τῶν Λασκαριδῶν ἢ τόν μακρινό Πόντο, κτίζονταν τήν ἴδια ἐποχή σπουδαῖες, μεγάλες καί δαπανηρές ἐκκλησίες, κάτι πού δέν παρατηρεῖται ἐδῶ³.

Γιά τήν Πελοπόννησο, ἀπό πλευρᾶς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ 13ος αἰώνας εἶναι μιά ἐποχή πού θά μπορούσε ἴσως νά χαρακτηριστεῖ ὡς μεταδατική, μεταξύ τῆς μεσοβυζαντινῆς καί τῆς παλαιολογείου. Μετά τόν διαμελισμό τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τοὺς Σταυροφόρους, στήν ἐπικράτεια τοῦ φραγκικοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας θά διαπιστωθεῖ μιά διπλή ἀρχιτεκτονική δραστηριότητα μέ τήν ἀνέγερση ἀφενός μερικῶν μεγάλων, καθαρά γοθικῶν μνημείων ἀπό τό ἐπικυρίαρχο φραγκικό στοιχείο⁴ καί ἀφετέρου μικρῶν ὀρθόδοξων ἐκκλησιῶν πού συνεχίζουν τήν ντόπια παράδοση καί ἐπηρεάζονται κατά περίπτωση ἀπό τήν ξένη.

Στή δευτέρη αὐτή κατηγορία ἀνήκει ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου, ἡ μελέτη τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ. Εἶναι ἓνα μνημεῖο πού, ἂν καί μικρό, ἔγινε μέ κάποιες προθέσεις καί ἐνῶ διατήρησε σέ πολλὰ τήν τοπική παράδοση, ἔχει στοιχεῖα πού μαρτυροῦν τίς νέες ιδέες τῆς ἐποχῆς. Ἡ σημασία της, λοιπόν, γιά τήν ἔρευνα τῶν προβλημάτων τῆς ναοδομίας στήν Πελοπόννησο κατά τή φραγκοκρατία, δέν εἶναι μικρή.

2

Τό Ἀνήλιο, ἄλλοτε Γκλάτσα, βρίσκεται στήν ἐπαρχία Ὀλυμπίας⁵ τοῦ νομοῦ Ἡλείας, 5 χλμ. περίπου ἀνατολικά ἀπό τήν ἐθνική ὁδό, μετά τά χωριά Ζαχάρω καί Κακόδατος. Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας, προσιτή σήμερα ἀπό ἀγροτικό χωματόδρομο, ὑψώνεται σέ θέση κάπως ἀπόμερη, 1 χλμ. περίπου στά νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό χωριό ἀναφέρεται ἤδη ἀπό τόν 14ο αἰώνα⁶ καί ὅτι σχετίζεται μέ τήν παρουσία τῶν Φράγκων στήν περιοχή.

Ἡ ἐρειπωμένη σήμερα ἐκκλησία εἶναι τοπικά γνωστή ὡς Παναγία καί πιστεύεται ὅτι ἦταν ἄλλοτε καθολικό μοναστηριοῦ ἢ μᾶλλον ἐκκλησία

3. Γιά τή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική κατά τόν 13ο αἰώνα βλ. V. Korać, *L'architecture byzantine au XIIe siècle. L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani, Beograd 1967*, σ. 11-22.

4. Πλήρη κάλυψη τοῦ θέματος βλ. στόν A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, *passim*.

5. Δύο οἰκισμοί μέ τά ὀνόματα Γλάτσα καί Γλατσοπούλα ἢ Μεγάλη καί Μικρή Γλάτσα ἀνῆκαν ἄλλοτε στόν δήμο Φιγαλείας καί ἀποτελοῦν σήμερα μία κοινότητα.

6. Τό χωριό μέ 25 ἐστίες ἀνήκε τό 1391 σέ κάποιον Pierre Gros καί ἀναφέρεται στίς πηγές μέ τό ὄνομα La Glace. Τήν ταύτιση εἶχε κάνει ἀπό παλιά ὁ A. Struck. Bλ. Bon, ὁ.π., *Texte*, σ. 391, 392.

μετοχίου καί μάλιστα τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Πάντων Χαράς, τῶν Στροφάδων⁷. Ἡ ἀπομονωμένη θέση, κοντά σέ πηγὴ νεροῦ, κάνει πολὺ πιθανή τὴν ἀνέγερση τοῦ μνημείου ἀρχικά ὡς καθολικοῦ.

Ἡ Θεοτόκος τοῦ Ἀνηλίου εἶναι σχεδόν ἀγνωστὴ στὴν ἐπιστήμη. Μία φωτογραφία τοῦ ἐσωτερικοῦ της (Εἰκ. 1), χωρὶς σχόλια, δημοσιεύθηκε πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπὸ τὸν Struck⁸, ὁ καθηγητὴς Π. Βοκοτόπουλος⁹ ἀπαρίθμησε τὸν ναὸ στίς μετὰ τὸ 1204 βασιλικές τῆς Πελοποννήσου καί πρόσφατα ὁ Γ. Βελένης ἀναφέρθηκε σέ οἰκοδομικές του λεπτομέρειες δημοσιεύοντας δύο ἀκόμα φωτογραφίες¹⁰.

Πέρα ἀπὸ αὐτά, οἱ μόνες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο προέρχονται ὡς τώρα ἀπὸ παλιές φωτογραφίες, ἔξι τῆς φωτοθήκης τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου¹¹ καί δύο τῆς συλλογῆς G. Millet¹². Πρόκειται γιὰ πολύτιμα τεκμήρια δεδομένου ὅτι διασώζουν στοιχεῖα τοῦ μνημείου, τὰ ὁποῖα σήμερα ἔχουν καταστραφεῖ ἢ χαθεῖ¹³. Γι' αὐτά θά ξαναγίνει λόγος.

Γραπτές πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Θεοτόκου δέν μᾶς εἶναι γνωστές. Οἱ περιηγητὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα δέν σημείωσαν κανὲν τὸ μνημεῖο, πού ἦταν μακριὰ ἀπὸ κλασικὲς ἀρχαιότητες καί ἔξω ἀπὸ τοὺς δρόμους πού συνήθως ἀκολουθοῦσαν.

Δυστυχῶς ἡ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀνηλίου δέν εἶναι ἀπλῶς ἐρειπωμένη, ἀλλὰ καί καταδικασμένη νὰ καταστραφεῖ. Ἡ πλήρης ἐγκατάλειψη καί οἱ εὐνοϊκές φυσικὲς συνθῆκες τοῦ περιβάλλοντος ἐπέτρεψαν τὴ διάλυση τοῦ κτιρίου ἀπὸ τὴ βλάβη. Πλῆθος ἀπὸ δέντρα ἔχουν φυτρώσει ἀπὸ παλιά¹⁴ πάνω στοὺς ἐρειπωμένους τοίχους, ἔτσι ὥστε νὰ τοὺς χωρίσουν σέ κομμάτια καί ἐνίοτε νὰ τοὺς μετακινήσουν ἀπὸ τὴ θέση τους. Ἀποτέλεσμα αὐτοῦ εἶναι

7. Δέν ἔγινε δυνατὴ ἡ ἔρευνα στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς προκειμένου νὰ βρεθοῦν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ μνημεῖο.

8. A. Struck, *Mistra. Eine mittelalterliche Ruinenstadt*, Wien und Leipzig 1910, σ. 147, 148, εἰκ. 75. Ἡ φωτογραφία εἶναι ἡ γνωστὴ μὲ τὰ στοιχεῖα TRI. 136 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

9. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἠπειρον, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 99, σημ. 6 καί σ. 195, σημ. 1.

10. Βλ. Γ. Βελένης, Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴν δυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 24, 58, 257, σημ. 3, πίν. 86 καί 24α.

11. Μὲ τὰ στοιχεῖα Glatza TRI. 131 - TRI. 136. Δέν εἶναι γνωστὴ ἡ χρονολογία λήψεώς τους.

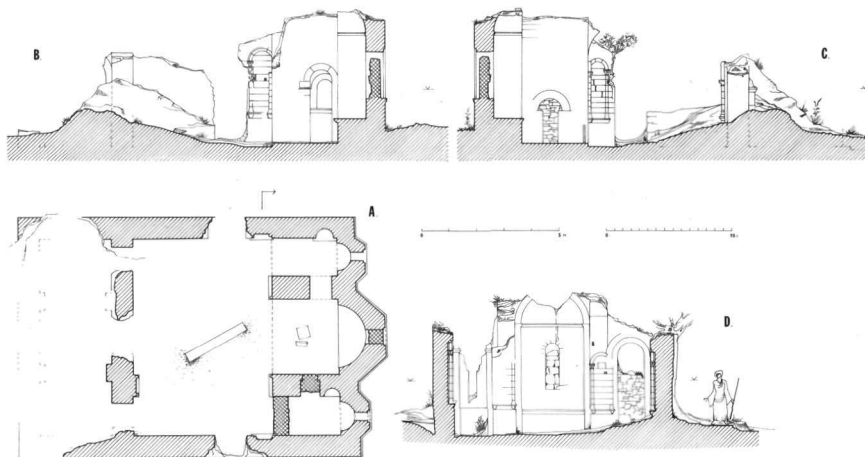
12. Βλ. Catalogue des négatifs de la collection chrétienne et byzantine fondée par Gabriel Millet, Paris 1955, σ. 99, C 2589 καί C 2590.

13. Καί ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ θερμὰ τὴ διεύθυνση τόσο τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, ὅσο καί τοῦ 5ου τμήματος τῆς Σχολῆς Ἀνωτέρων Σπουδῶν στὸ Παρίσι, γιὰ τὴν πρόθυμη παραχώρηση τῶν φωτογραφιῶν.

14. Οἱ παλιές φωτογραφίες μαρτυροῦν ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ δέντρα ἔχουν ζωὴ ἴσως ἑκατὸ χρόνων. Τὸ κόψιμο τῶν δέντρων χωρὶς παράλληλη στερέωση τῶν τοίχων θά σήμαινε τὴν τελικὴ τους καταστροφὴ.

Είχ. 1. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ νοτιοδυτική γωνία τοῦ κυρίως ναοῦ. Φωτογραφία τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (TRI. 136).

Εικ. 2. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Κάτοψη, δύο τομές κατά τό μήκος καί τομή κατά τό πλάτος τοῦ ναοῦ, στή σημερινή του κατάσταση.

καί ἡ ἀτέλεια τῶν μετρήσεων, βάσει τῶν ὁποίων ἐγιναν τά σχέδια¹⁵ τοῦ παρόντος ἄρθρου.

3

Εὐκόλα διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἐκκλησία πού ἐξετάζουμε δέν ἔχει, ὅπως συχνά συμβαίνει σέ βυζαντινά μνημεῖα, πολλές φάσεις κατασκευῆς. Μόνο μετά τήν ἐρείπωσή της (ἀπό σεισμό ἢ φωτιά) οἱ χωρικοί ἔκτισαν ἀπό πωρολίθους πρόχειρους τοίχους γιά νά συγκρατήσουν στή θέση τους τίς πλάγιες θύρες καί τό παράθυρο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ. Εἶναι ἐπίσης ἄγνωστο πότε ἀπομονώθηκε τό διακονικό μέ τοῖχο, ἔτσι ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἐκεῖ ἕνα πρόχειρο ὀστεοφυλάκιο¹⁶ (Εἰκ. 2).

Ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου ἐγγράφεται σέ ὀρθογώνιο, διαστ. 12,51×8,63 μ. Εἶναι δρομική μέ νάρθηκα, τριμερῆς ὡς πρός τό πλάτος σ' ὅλη της τήν ἔκταση. Τό πλάτος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὅπως καί τοῦ μεσαίου κλίτους, εἶναι 2,74 μ. καί τό πλάτος τοῦ νάρθηκα 2,63 μ. Ἔτσι ὁ κυρίως ναός μαζί μέ τό ἱερό πλησιάζει σέ ἀναλογίες τό τετράγωνο (1:1,05).

15. Καί ἀπό τή θέση αὐτή εὐχαριστῶ τόν σπουδαστή τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τμήματος κ. Πέτρο Κουφόπουλο γιά τήν ἐπὶ τόπου βοήθεια κατά τήν ἀποτύπωση τοῦ ναοῦ τόν Ἰούνιο τοῦ 1983.

16. Ἀνάλογο παράδειγμα στόν Ταξιάρχη τῆς Λοκρίδος, βλ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Λοκρίδος, ΕΕΒΣ ΣΤ' (1927), σ. 356, εἰκ. 1.

Σημειώθηκε ήδη ή προχωρημένη ερείπωση του ναού. Από τόν δυτικό τοίχο, τήν πρόσοψή του, δέν σώθηκαν παρά μόνο θεμέλια. Ο τοίχος μεταξύ νάρθηκα καί κυρίως ναού¹⁷ έχει πέσει καί έν μέροςι έχει παραχωθεϊ από τίς πέτρες, έτσι ώστε νά μήν μπορεϊ νά μετρηθεϊ τό ύψος οϋτε μιᾶς από τίς τρεῖς τοξωτές εισόδους¹⁸ τοϋ κυρίως ναού. Τό τριμερές ιερό σώζεται κάπως καλύτερα· παρέχει στοιχεῖα πού δίνουν τήν ολοκληρωμένη ἀναπαράσταση του, μέ μέγιστο ύψος ενός από τούς τοίχους του 4,50 μ.

Ο νάρθηκας εἶναι ὡποσδήποτε σύγχρονος μέ τόν κυρίως ναό. Ἡ συνέχεια τῆς τοιχοποιίας ἐξωτερικά (ἱκανοποιητικά διατηρημένης στή δόρυα ὄψη) τό ἀποδεικνύει. Οἱ παραστάδες πού σώζονται στήν ἀνατολική του πλευρά¹⁹ μαρτυροῦν ὅτι ὁ νάρθηκας ἦταν τριμερής καί τά λείψανα τοϋ πρὸς βορρᾶ τόξου καθὼς καί τοϋ βορειοανατολικοῦ λοφίου δείχνουν πὼς ἦταν θολοσκεπής. Ἐνα ὀγκῶδες μάλιστα κομμάτι προερχόμενο ἀπὸ θολωτή κατασκευή κείται ἀκόμα μπροστά ἀπὸ τήν πρόσοψη στή βορειοδυτική γωνία τοϋ κτιρίου. Οἱ γενικές ἀναλογίες τοϋ νάρθηκα εἶναι 7,10×2,63 μ., δηλαδή περίπου 1:2,7.

Ἡ τριμερής διάταξη τοϋ κυρίως ναοῦ γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτή ἀπὸ τά λείψανα τοϋ τόξου (στό ἀνατολικό ἄκρο) καί τοϋ ἐπικράνου τῆς πρὸς τά δυτικά παραστάδας²⁰ τῆς νότιας κιονοστοιχίας (Εἰκ. 3). Ἡ αὐτοδυναμία τῶν τόξων, τό συνεχές μέτωπο τοϋ τοίχου μεταξύ τοϋ ἱεροῦ καί τοϋ κυρίως ναοῦ²¹ καί κυρίως ἡ μεγάλη διαφορά ὕψους μεταξύ τῶν τόξων αὐτῶν καί ἐκείνων τῆς καμάρας τοϋ Βήματος²², μαρτυροῦν ἀμέσως ὅτι ὁ ναός δέν ἦταν σταυροειδῆς τρουλαῖος, ἀλλὰ μιᾶ βασιλική. Στόν κυρίως ναό ἀνοίγονται πλευρικά, σέ συμμετρικές ὡς πρὸς τόν ἄξονα θέσεις, δύο ἰσοδύναμες πόρτες, πού σώζονται σήμερα σέ πολύ κακή κατάσταση. Τό δάπεδο καλύπτεται ἀπὸ χῶματα καί πέτρες καί οἱ πλάγιοι τοίχοι, μέ πολλαπλά ρήγματα, σώζονται σέ μικρὸ ὕψος. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τοϋ κυρίως ναοῦ εἶναι τά δικιόνια προσκυνητάρια, πού συμμετρικά ὡς πρὸς τόν ἄξονά του κοσμοῦν τίς ἀνατολικές καί τίς δυτικές παραστάδες τῆς τοξοστοιχίας (Εἰκ. 4 α) καί τούς πλάγιους τοίχους, ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τίς πλευρικές εισόδους. Τά ἔξι συνολικά αὐτά προσκυνητάρια ὀρίζονται ἀπὸ πῶρινους ἡμικιονίσκους μέ μικρά γοτθικά κιονόκρανα (Εἰκ. 5), πού πατοῦν σέ λοξότμητη πώρινη

17. Πάχους 76 ἐκ.

18. Ἡ δεξιὰ στόν εἰσερχόμενο εἰσόδος φαίνεται ἀρκετά καλά στή φωτογραφία TRI. 136 τοϋ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου. Τά πλάτη τῶν δύο πλευρικῶν εισόδων μετριοῦνται μέ ἄνεση, ὄχι ὅμως καί τῆς μεσαίας, οἱ παραστάδες τῆς ὁποίας ἔχουν καταστραφεῖ ἔως κάτω.

19. Ἡ μία ἀπὸ τίς παραστάδες διατηρεῖ τό ἐπίκρανό της, στοιχεῖο πολὺτιμο γιὰ τήν ἀναπαράσταση τῆς καλύψεως τοϋ νάρθηκα.

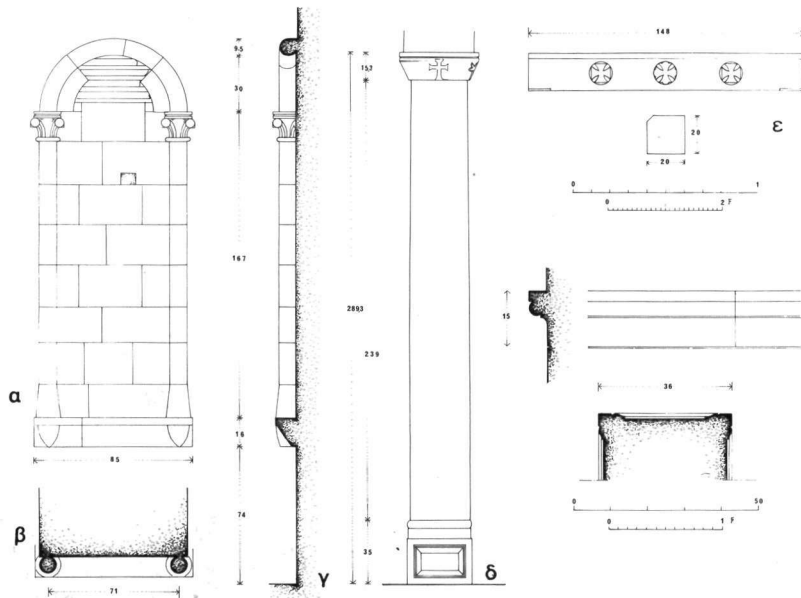
20. Διακρίνεται καθαρά στή φωτογραφία TRI. 136.

21. Σαφές κυρίως στό διακονικό, στή φωτογραφία TRI. 134.

22. Φθάνει (ὅπως θά δειχθεῖ στήν ἀναπαράσταση) τό 1,04 μ.

Είκ. 3. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ὑποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ μέθεα πρὸς τὸ ἱερό. Φωτογραφία τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (TRI. 134).

Είκ. 4. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Λεπτομέρειες σέ ἀναπαράσταση: α. Προσκυνητᾶρι πεσσοῦ τοῦ ἱεροῦ σέ κάτοψη καί τομή. β. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κίονες. γ. Τὸ ὑπέρθυρο σέ ὄψη καί τομή. δ. Ὁ πῶρινος κοσμητὴς τοῦ ἱεροῦ σέ ὄψη καί τομή. ε. Τὸ δάθρο τοῦ κίονος σέ τομή.

Εἰκ. 5. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Δύο κιονόκρανα τοῦ ἐνός ἀπὸ τὰ προσκυνητάρια τοῦ κυρίως ναοῦ.

βάση²³ καὶ φέρουν ἡμικυκλικά τόξα μέ ἡμικυκλική ἐπίσης τή διατομή. Τό προσκυνητάρι τῆς βορειοδυτικῆς παραστάδας ἔχει καταστραφεῖ καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σέ πολύ κακή κατάσταση συντηρήσεως.

Ὅρισμένα κατακείμενα στὸν κυρίως ναὸ ἀρχιτεκτονικά μέλη εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμα γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ναοῦ. Σώθηκαν καὶ τὰ τρία μέρη τοῦ ἐνός ἀπὸ τοὺς δύο κίονες καὶ μάλιστα σέ ἄριστη κατάσταση. Ἡ βάση, συμφυῆς μέ δάθρο, διαστ. $36 \times 36 \times 35$ ἐκ., ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο (Εἰκ. 4 β, ε, καὶ 6) καὶ μέ διατηρημένο ἀκόμα τὸν σιδερένιο γόμφο στή θέση του²⁴, εἶναι παλαιοχριστιανικὸ μέλος σέ δεύτερη χρήσι²⁵, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ κορμὸς ὁ ὁποῖος ἔχει συνολικὸ ὕψος 2,39 μ., αἰσθητὴ μείωση καὶ κάτω διάμετρο 34 περίπου ἐκ. Καὶ ὁ κορμὸς εἶναι ἀπὸ γκρίζο μάρμαρο. Τό κιονόκρανο εἶναι τεκτονικόν, ἔχει μικρὸ ὕψος (15,3 ἐκ.) καὶ διαστάσεις τοῦ ἄβακα $43 \times 43 \times 2,5$ ἐκ. (Εἰκ. 7). Ἀδέξια σκαλισμένα φύλλα διακοσμοῦν τὴν ἐπιφάνειά του κατὰ τίς διαγωνίους καὶ μικροὶ σταυροὶ κατὰ τοὺς ἄξονες.

23. Ἡ πώρινη βάση (πλάτους 82 καὶ 16 ἐκ.) δείχνει ὅτι φέρεται ἀπὸ δύο ὀξύληκτα πρὸς τὰ κάτω φουρούσια, τὰ ὁποῖα εἶναι συμφυῆ μ' αὐτή.

24. Ὁ γόμφος, διαμ. 6 ἐκ., εἶναι στερεωμένος μέ μολύβι. Διακρίνεται τὸ αὐλάκι τῆς μολυβδοχοήσεως. Ἀνάλογος γόμφος σώζεται στὸ κιονόκρανο.

25. Μία παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἔχει ἐπισημανθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀνηλίου. Βλ. Νικ. Γιαλούρη, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 178, πίν. 188 δ καὶ Ρ. Ἐτζέογλου, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 236.

Είκ. 6. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ βάση καί τό βάθρο τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο κίονες.

Είκ. 7. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Τό κιονόκρανο τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο κίονες.

Είκ. 8. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Τό Ἱερό Βῆμα ἀπό τόν κυρίως ναό.

Τέλος, κοντά στή δόρεια εἴσοδο σώθηκαν τρία κομμάτια ἀπό τό πώρινο πλαίσιο της, διαστάσεων σέ κάτοψη 25×30 ἐκ., πού διακοσμοῦνται μέ ὀγκηρά θεργία-ἡμικιονίσκους, καθαρά γοθικῆς τεχνοτροπίας. Γι' αὐτά θά ξαναγίνει λόγος.

Τό τριμερές ἱερό καλυπτόταν μέ ἡμικυλινδρικές καμάρες ἀπό λαξευτούς πωρολίθους (Είκ. 8) καί ἦταν ἐλαφρά ὑπερψωμένο ὡς πρός τόν κυρίως

ναό. Οί κόγχες Βήματος, προθέσεως καί διακονικοῦ, κυκλικές σέ χάραξη, καλύπτονται μέ τεταρτοσφαίρια, ἐπίσης ἀπό λαξευτούς πωρολίθους. Ἐνα ἐλεύθερο πέρασμα ἐνώνει τό Βῆμα μέ τήν πρόθεση, ἐνῶ ἡ πόρτα πρὸς τό διακονικό εἶναι πολύ χαμηλή καί ἐκ τῶν ὑστέρων κλεισμένη μέ τοῖχο, πράγμα πού κάνει πιθανό ὅτι τό διακονικό εἶχε τήν αὐτοτελή χρήση παρεκκλησίου. Ἡ ὑπαρξη κογχαρίου στόν βόρειο τοῖχο του ἐνισχύει τήν ὑπόθεση αὐτή.

Λοξότιμοι πώρινοι κοσμηῆτες ἐπιστέφουν τό κυλινδρικό τμήμα τῶν κογχῶν, ὅπως καί τήν κτιστή Ἀγία Τράπεζα. Στήν πρόθεση (Εἰκ. 9) διευρύνουν τό βάθος ἐνός πλάγιου κογχαρίου. Ἡ ἄριστη ἀπό λαξευτούς πωρολίθους τοιχοποιία τῆς Ἀγίας Τράπεζας πιστοποιεῖ τήν ἀπαρχῆς κατασκευή της. Ἐντυπωσιακή εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῆς τοιχοποιίας ἐσωτερικῶς σ' ὁλόκληρο τό ἱερό. Ἐχει γίνει ἀπό λαξευτά πώρινα ἀγκωνάρια μέ τήν παρεμβολή λίγων ὀριζόντιων τούβλων μικροῦ πάχους (Εἰκ. 10). Τά τόξα εἶναι πώρινα μέ ἀφανεῖς τούς ἄρμους μεταξύ τῶν θολιτῶν τους. Παντοῦ κανεῖς βλέπει τήν ἐξαιρετική ἐπιμέλεια τῆς δομῆς.

Στόν νότιο τοῖχο τοῦ Βήματος διακρίνονται κάποια σπαράγματα τοιχογραφιῶν μέ ἀδιάγνωστες παραστάσεις. Ἡ ἐγκοπή γιά τή στερέωση ἐνός θωρακίου, πάλι στόν νότιο τοῖχο, εἶναι ἡ μοναδική ἔνδειξη τοῦ μαρμαρίνου (;) τέμπλου τοῦ ναοῦ.

Ἀπό τίς ἐξωτερικές ὀψεις τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἔχουν διασωθεῖ κυρίως ἡ ἀνατολική καί τά πρὸς τά ἀνατολικά (μετά τήν πλάγια εἴσοδο) τμήματα τῆς βόρειας καί τῆς νότιας (Εἰκ. 11). Ἡ τοιχοποιία ἔχει γίνει παντοῦ μέ τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα μέ διπλά τά τοῦβλα στούς ὀριζόντιους ἄρμους καί διπλά ἢ τριπλά στούς κατακόρυφους. Σέ κάποιες περιπτώσεις διακρίνονται ὑποδοχές τῶν ξύλινων ἱκριωμάτων λαξευμένες σέ πωρολίθους²⁶.

Δέν σώθηκε δυστυχῶς τό γεῖσο στίς δύο πλάγιες ὀψεις τοῦ ναοῦ. Αὐτές διαθρῶνονται μέ δύο ὀριζόντιες ὀδοντωτές ταινίες, πού ἐπεκτείνονται στήν ἀνατολική πλευρά. Οἱ ἀνώτερες περιέγραφαν ἄλλοτε τά τόξα τῶν πλάγιων θυρῶν²⁷ καί καταλήγουν ἀνατολικά στίς ἐπιστῆψεις τῶν κογχῶν τῆς προθέσεως καί τοῦ διακονικοῦ. Οἱ χαμηλότερες ἀλλάζουν δύο φορές στάθμη (παίρνοντας μιά χαρακτηριστική βαθμιδωτή μορφή) (Εἰκ. 12) καί καταλήγουν ἀνατολικά πάνω ἀπό τή στάθμη τοῦ πώρινου κοσμήτη τῆς ποδιάς τῶν παραθύρων.

Στήν ἀνατολική ὀψη τοῦ ναοῦ δεσπόζουν οἱ τρεῖς ἡμιεξαγωνικές κόγχες του ἱεροῦ. Ἡ ἄγρια βλάβιση ἔχει χωρίσει καθεμιά ἀπό τίς κόγχες σέ δύο

26. Βλ. καί Βελένης, ὁ.π., σ. 24.

27. Σήμερα τά τόξα αὐτά ἔχουν καταστραφεῖ, τή μορφή τους ὁμως διασώζει ἡ φωτογραφία TRI. 135 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

Είκ. 9. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ πρόθεση ἀπὸ τὸν κυρίως ναό.

Είκ. 10. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ὁ τοῖχος μεταξύ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τῆς προθέσεως.

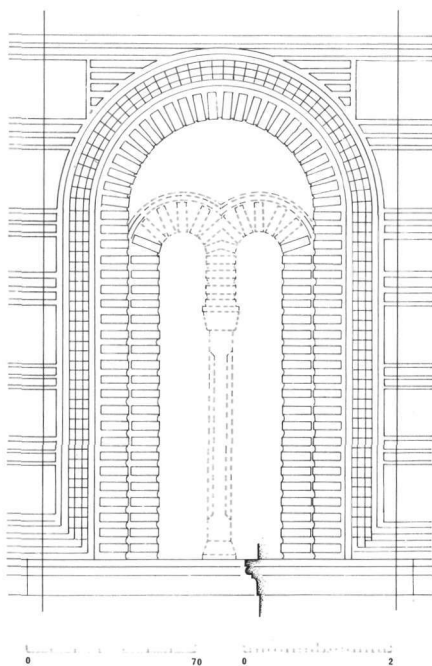

Είκ. 11. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ νοτιοανατολική γωνία τοῦ ναοῦ, ἐξωτερικά. Φωτογραφία τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (TRI. 131).

Εἰκ. 12. Θεοτόκος Ἀηλίου. Ἡ βορειοανατολική γωνία τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὰ δόρεια. Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 13. Θεοτόκος Ἀηλίου. Τό δίλοβο παράθυρο τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, σέ ἀναπαράσταση.

μέρη, μποροῦν ὅμως νά γίνουν ἀκόμα παρατηρήσεις καί μετρήσεις. Παραμένει ἄγνωστο ἂν ὁ ναός εἶχε κρηπίδα στό σύνολο ἢ μόνο στήν ἀνατολική πλευρά. Διασώζεται τό λοξότμητο γεῖσο τῆς μεσαίας κόγχης (ὅμοιο τοῦ ὁποίου πιθανότατα ὑπῆρχε καί στά παραθήματα), καθὼς καί ὁ πώρινος κοσμήτης πού ἔτρεχε σ' ὁλόκληρο τό πλάτος τοῦ ναοῦ στήν ποδιά τῶν παραθύρων. Ἡ διατομή τοῦ κοσμήτη εἶναι χαρακτηριστική ἑνός αἰγυπτιαζόντος κοίλου στοιχείου (cavetto) πού ἐπιστέφεται μέ ὀγκηρό τεταρτοκυκλικό βεργίον (Εἰκ. 4 δ). Ἡ χαμηλότερη ὀδοντωτή ταινία (γία τήν ὁποία ἐγινε λόγος) ἀκολουθεῖ τόν κοσμήτη, στίς θέσεις ὅμως τῶν τριῶν παραθύρων ἀλλάζει στάθμη προκειμένου νά τά περιγράψει ἐξωτερικά.

Τά παράθυρα τῶν παραθημάτων, πιθανότατα μονόλοβα, ἔχουν καταστραφεῖ. Τῆς μεσαίας κόγχης σώθηκαν ἐνδείξεις ὅτι ἦταν δίλοβο, ἐξ ὁλοκλήρου κτισμένο μέ λεπτά τοῦβλα, μέ ἄνοιγμα 51 ἐκ. καί γένεση τῶν τοξυλλίων 1,24 μ. ἀπό τήν ποδιά του (Εἰκ. 13). Σήμερα ὁ κιονίσκος, τά τοξύλλια καί τό ὑπερκείμενο τύμπανο ἔχουν ἐξαφανιστεῖ, σώζεται ὅμως τό ἐξωτερικό τόξο πού τά περιέβαλλε.

Τό τμήμα τῆς ἀνατολικῆς προσόψεως πού ἀντιστοιχεῖ στό Βῆμα ὑπερυνώνεται σέ σχέση μέ τή στέγη τῶν παραθημάτων καί καταλήγει πρὸς τά

Εἰκ. 14. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Μαρμάρινο ὑπέρθυρο.

πάνω σέ ἀέτωμα. Ὅπως φαίνεται στίς παλιές φωτογραφίες, ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία του ἐκτεινόταν καί στίς πλάγιες πλευρές τῆς ὑπερψώσεως.

Ἡ μορφή τῆς τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου παρά τήν κακή της κατάσταση ἐντυπωσιάζει μέ τήν τελειότητά της: Οἱ πωρόλιθοι εἶναι πλήρως λαξευμένοι καί ὀρθογωνισμένοι. Τά τοῦβλα ἔχουν μικρό πάχος, 2-2,5 ἐκ., καί στίς ὀριζόντιες στρώσεις τους τοποθετήθηκαν χωρίς ἐμφανεῖς ἄρμούς ἢ ἀνωμαλίες. Οἱ ἄρμοί τῆς τοιχοποιίας εἶναι ἰσοπαχεῖς καί τό ἡμίλευκο κονιάμά τους ὁμοιόμορφα «πατητό» μέ ἐλαφρά κοίλη τή διατομή. Ξυλοδεσιές στούς τοίχους, τίς ὁποῖες καλύπτουν πλίνθινες στρώσεις, διακρίνονται σέ κάποια σημεῖα τῆς κατασκευῆς²⁸. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ πώρινος κοσμήτης τοῦ ἱεροῦ στή πλάγια ἀντιστοιχεῖ σέ μία στρώση τῆς τοιχοποιίας· ἡ ἐπιφάνεια τῆς διατομῆς του εἶναι συμφυῆς μέ τήν πρώτη στή σειρά λιθόπλινθό της.

Στά κατακείμενα ἔξω ἀπό τήν ἐκκλησία μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη περιλαμβάνονται: α) Ἕνας κυματοφόρος ὀρθοστάτης θύρας μέ τή χαρακτηριστική λοξότμητη ἀπόληξή του, ὕψ. 1,95, βάθ. 0,43 καί πλ. 0,18 μ., σήμερα μπροστά στή δόρεια εἴσοδο, β) ἕνας ὁμοιος ὀρθοστάτης, ἀπροσδιόριστου ὕψους, ἐν μέρει θαμμένος μπροστά στή νότια εἴσοδο καί γ) ἕνα ὑπέρθυρο (;), ὀρθογώνιας διατομῆς 17,5×20 ἐκ., μήκ. 1,48 μ., πού διακοσμεῖται μέ τρεῖς ἐπιπεδόγλυφους σταυρούς (Εἰκ. 14 καί 4 γ). Σημειώνεται, τέλος, ὅτι τά δύο μαρμάρινα θραύσματα ἄγνωστης προελεύσεως, τά ὁποῖα φωτογραφήθηκαν ἐδῶ²⁹ στίς ἀρχές ἴσως τοῦ αἰῶνα, δέν βρίζονται πιά στό μνημεῖο. Ἐπρόκειτο γιά δύο θραύσματα πού συνανήκαν, μέ τήν ἀνάγλυφη παράσταση καθιστοῦ γρύπα, θέματος πολὺ συνηθισμένου σέ ρωμαϊκές σαρκοφάγους τοῦ 2ου αἰ.³⁰ (Εἰκ. 15).

28. Βλ. Βελένης, ὁ.π., σ. 58, πίν. 24α.

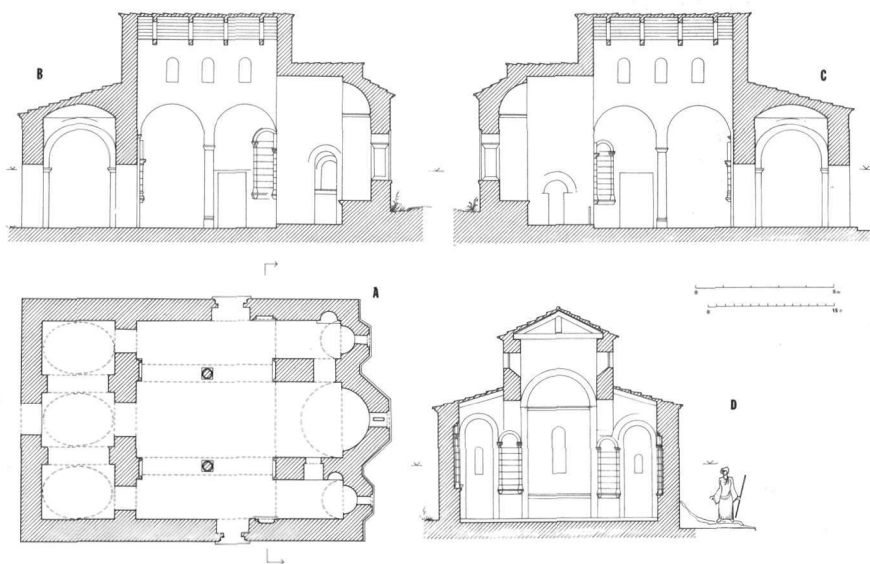
29. Φωτογραφία C 2590 τῆς συλλογῆς Gabriel Millet.

30. Βλ. F. Matz, Die Dionysischen Sarkophage, Berlin 1968, passim.

Εἰκ. 15. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Δύο θραύσματα ἀναγλύφου, ἀποκείμενα ἄλλοτε στήν ἐκκλησίᾳ. Φωτογραφία τῆς collection chretienne et byzantine (C. 2590) στό Παρίσι.

Εἰκ. 16. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Κάτοψη, δύο τομές κατά τό μήκος καί τομή κατά τό πλάτος τοῦ ναοῦ, σέ ἀναπαράσταση.

4

Ἡ γραφική ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 16) στηρίζεται στά στοιχεῖα πού παρέχει τό μνημεῖο σήμερα καί στίς παλιές φωτογραφίες γιά τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος.

Οἱ σωζόμενες παραστάδες καθορίζουν ὅτι ἡ κάλυψη τοῦ νάρθηκα γινόταν μέ τρεῖς ἰσοδύναμους θόλους, τοὺς ὁποίους χώριζαν καί στήριζαν δύο ἐνδιάμεσα σφενδόνια. Τά τόξα μετώπου καί τό λοφίο πού σώθηκαν στή βορειοανατολική γωνία, σέ συνδυασμό μέ τίς ἐπιμήκεις κι ὄχι τετράγωνες

ἀναλογίες κάθε διαμερίσματος, καθορίζουν ότι τὰ δύο ἀκραῖα τμήματα τοῦ νάρθηκα καὶ πιθανότατα καὶ τὸ μεσαῖο στεγάζονταν μὲ ἑλλειπτικούς θόλους. Τὴν ἀκριβή μορφή τῶν ἑλλειπτικῶν αὐτῶν ἀσπίδων (:) τὴν ἀγνοοῦμε, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ νάρθηκα, πλὴν ὅμως ὑπάρχει βεβαιότητα στὴν ἀναπαράσταση σὲ ὕψος ἕως 4 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἔδαφος.

Στόν κυρίως ναὸ τὸ γενικὸ ὕψος τοῦ κίονα, τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὰ μέλη του ($h=3,10$ μ.) (Εἰκ. 4 β), ταιριάζει ἀρμονικὰ μὲ τὴ γένεση τοῦ τόξου πού θρῖσκεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ τίς ἐκεῖ ὑποδοχές τῶν ξύλινων ἐλκυστήρων, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι σὲ κάθε τοξοστοιχία ὑπῆρχε ἓνα μόνο στήριγμα (Εἰκ. 16). Μέχρι τὸ ὕψος τῶν 4,80 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ μὲ ἐξαίρεση τὸ ὕψος τῶν πλάγιων θυρῶν, ἡ ἀναπαράσταση εἶναι ἀσφαλῆς. Τὸ μικρὸ πλάτος τῶν τόξων πού χωρίζαν τὰ κλίτη, τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς διαστάσεις τοῦ κιονοκράνου, τὸ ἴδιο τὸ μέγεθος τῶν κιόνων³¹, ἡ ἀπουσία γενέσεων καμαρῶν στοὺς πλάγιους τοίχους³² καὶ ἡ ἐλεύθερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου πού χωρίζει τὸ ἱερό ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, πείθουν ὅτι ἡ βασιλικὴ ἦταν ξυλόστεγη κι ὄχι θολοσκεπὴς. Ἡ μορφή ὅμως τῆς στέγης καὶ καθετὶ σὲ ὕψος μεγαλύτερο τῶν 4,80 μ. παραμένει ὑποθετικὸ: Ἄν ὑπῆρχε φωταγωγός, πῶς ἦταν τὰ παράθυρά του, σὲ ποῖο ὕψος ἔφθανε καὶ πῶς διαμορφωνόταν ἐξωτερικὰ ἡ στέγη του σὲ σχέση μὲ ἐκείνες τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ ἱεροῦ, κτλ.

Γιὰ τὸ ἱερό ὑπάρχουν σχεδὸν πλήρη στοιχεῖα ἀναπαραστάσεως μὲ κάποια ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸ ὕψος τοῦ κιονίσκου τοῦ δίλοβου παραθύρου, τὰ παράθυρα τῶν παραδημάτων, τὴ στέψη τῶν μικρῶν κογχῶν καὶ τοῦ τοίχου κτλ. Τὰ προσκνητάρια μποροῦν νὰ ἀναπαρασταθοῦν μὲ πλήρη βεβαιότητα.

Τὰ λείψανα πού σώζονται στὴ βόρεια εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας μᾶς δίνουν ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράστασή της βάσει τῆς φωτογραφίας TRI. 135 τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (Εἰκ. 17). Ὁ μαρμάρινος ὀρθοστάτης πού χρησίμευε ὡς ἀνώφλι, τὸ ἐσωτερικὸ ἄνοιγμα 1,40 μ. σὲ συσχετισμὸ μὲ τοὺς πώρινους σύνθετους σφονδύλους τῶν ἡμικιονίσκων καὶ τὰ ὕψη τῶν δόμων παρέχουν ἀρκετὰ μετρητικὰ στοιχεῖα, ὥστε νὰ σχεδιαστεῖ μὲ βεβαιότητα³³ ἡ ἀναπαράσταση τῆς Εἰκ. 18. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ὅτι α) ἓνα δεύτερο τόξο γεφύρωνε τὸ συνολικὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας πίσω ἀπὸ τὸ θύρωμα, ἀρχικὰ ἴσως ἀφανές, β) ὁ μαρμάρινος κυματιοφόρος ὀρθοστάτης εἶναι ἐδῶ σὲ δεύτερη χρῆση, προερχόμενος ἀπὸ παλιότερη βυζαντινὴ

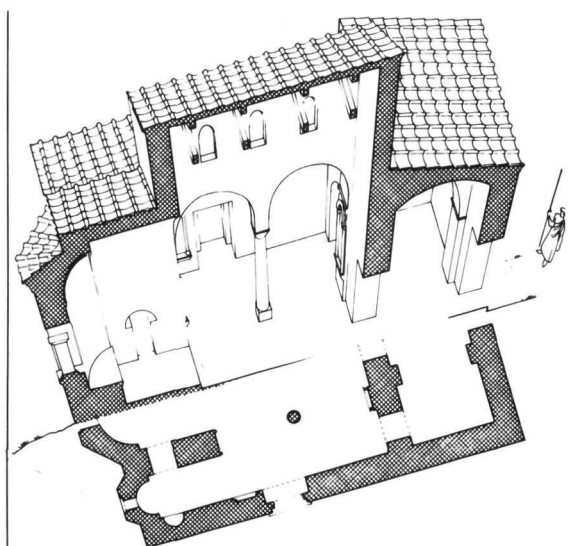
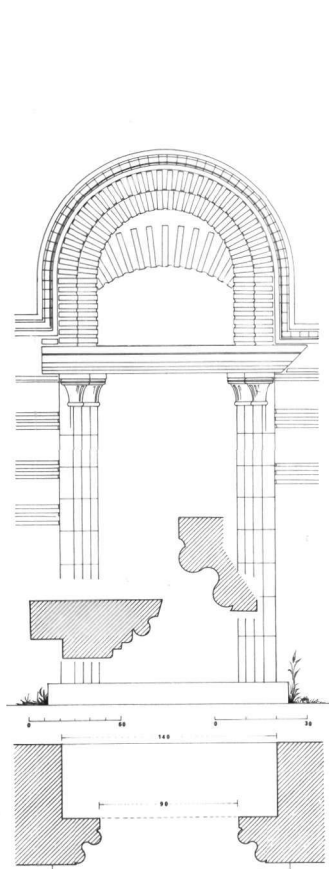
31. Πολύ περιορισμένης διατομῆς γιὰ νὰ δεχθοῦν τὰ βάρη θόλων, δεδομένου μάλιστα ὅτι ἦταν μόνο δύο.

32. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ προσκνητάρι τοῦ βόρειου τοίχου, ὅπου αὐτὸς σώζεται ἀκόμα σὲ σημαντικὸ ὕψος.

33. Τὸ μόνο ἀδέβαιο εἶναι ἡ στάθμη τοῦ κατωφλίου καὶ συνακόλουθα τὸ ὕψος καὶ οἱ γενικὲς ἀναλογίες τοῦ ἀνοιγματος.

Είχ. 17. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ θόρεια εἴσοδος τοῦ ναοῦ. Φωτογραφία τοῦ Γερμ. Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου (TRI. 135).

Είκ. 18. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Ἡ βόρεια εἴσοδος τοῦ ναοῦ σέ ἀναπαράσταση. Ὅψη, κάτοψη καί λεπτομέρειες τομῆς στό ἀνώφλι καί στοὺς ὀρθοστάτες.

Είκ. 19. Θεοτόκος Ἀνηλίου. Προοπτική ἀπεικόνιση κατὰ μῆκος τομῆς τοῦ μνημείου, σέ ἀναπαράσταση.

ἐκκλησία καί γ) ἡ νότια εἴσοδος εἶχε παρεμφερή τή διάταξη, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπό τίς φωτογραφίες TRI. 133 καί 134 τοῦ Ἰνστιτούτου.

5

Ἡ Παναγία τοῦ Ἀνηλίου ἦταν μιά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μέ θολοσκεπές τό ἱερό κι ἐπίσης τριμερὴ καί θολοσκεπή τὸν νάρθηκα (Είκ. 19). Πιθανότατα εἶχε ὑπερυψωμένο φωταγωγό στό μεσαῖο κλίτος. Τά παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ κατὰ τή μέση βυζαντινὴ περίοδο εἶναι, σέ σύγκριση μέ τούς τρουλαίους ναοὺς, περιορισμένα, ὅχι ὅμως καί τόσο λίγα, ὥστε ἡ ἀπουσία τους νά στηρίζει τίς παλιές θεωρίες ἀφενὸς τοῦ G. Millet³⁴ καί

34. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 15-53.

ἀφιετέρου τῶν Κοραΐ³⁵, Capenko³⁶ καὶ Krautheimer³⁷. Πράγματι, σέ νεότερες ἔρευνες ἐπισημάνθηκαν ἀρκετά παραδείγματα ξυλόστεγων μεσοβυζαντινῶν δρομικῶν βασιλικῶν, μερικά ἀπὸ τὰ ὅποια μάλιστα στὴν κάτω Ἑλλάδα, ὅπως τῆς Μέντζαινας³⁸, τῆς Ζούρτσας³⁹, τῆς Ἡλίδος⁴⁰, τῆς Ζαραφῶνας⁴¹, τῆς Ἀτταλῆς Εὐβοίας⁴² καὶ ἄλλα ἀμφίβοла. Οἱ ἔρευνες τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου⁴³ καὶ τῶν καθηγητῶν Ν. Μουτσόπουλου⁴⁴, Π. Μυλωνᾶ⁴⁵ καὶ κυρίως Π. Βοκοτόπουλου⁴⁶ ὑπῆρξαν πολὺ θετικές γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ θέματος. Εἶναι πιά φανερό πὺς ὁ ἀρχαῖος τύπος τῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς δὲν ἀναβίωσε στίς σλαδικές χώρες γιὰ εἰδικούς λόγους ἢ στὰ φραγκοκρατούμενα μέρη κάτω ἀπὸ δυτική ἐπίδραση, ἀλλὰ ἐπιβίωσε στὴν κάτω Ἑλλάδα ὅπως καὶ ἄλλου.

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παρούσα μελέτη ἀπὸ πλευρᾶς συσχετισμῶν (πού δικαιολογεῖται ἀπὸ ὅσα ἀκολουθοῦν) δημιουργεῖ ἡ πρόσφατη διαπίστωση ὅτι καὶ ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας ἦταν ἐπίσης μιά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μέ θολοσκεπή τὸν τριμερῆ νάρθηκα καὶ τὸ ἱερό. Πράγματι, πρόσφατες ἔρευνες (τῶν ὁποίων τὰ συμπεράσματα μένουν ἀκόμα δυστυχῶς ἀδημοσίεута⁴⁷) ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ τεταρτοκυλινδρικές καλύψεις τῶν πλάγιων κλιτῶν εἶναι πολὺ μεταγενέστερες⁴⁸ καὶ ὅτι τὸ κτίριο μέ τὸν

35. V. Korać, Sur les basiliques médiévales de Macédoine et de Serbie, Actes du XIIe Congr. Int. d'Études Byz. III, Beograd 1964, σ. 173-185.

36. M. Capenko, Arhitektura Bolgarii, Moskva 1953, σ. 70-71 (κατὰ Βοκοτόπουλο, ὁ.π., σ. 69).

37. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1965, σ. 268-269.

38. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ βυζαντινὴ βασιλικὴ τῆς Μέντζαινας, ABME Α' (1935), σ. 99-103 καὶ Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 35-41.

39. Ch. Bouras, Une basilique byzantine au Péloponnèse, CA XXI (1971), σ. 137-141.

40. Παν. Βοκοτόπουλος, Ἁγιος Δημήτριος Ἡλίδος, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 203-210.

41. Dominique Hayer, La Laconie byzantine du début du IXe siècle au début du XIIIe siècle, Thèse de doctorat, Strasbourg 1982, σ. 115-118, 122, 127, 128.

42. Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 369 κ.έ. Ἡ ἐρειπωμένη βασιλικὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἴσως τοῦ 11ου αἰῶνα, ἦταν πιθανῶς ξυλόστεγη.

43. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, ABME Θ' (1961), σ. 33-34.

44. Ν. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου, ΕΕΠΣΑΠΘ Ε' (1971-72), σ. 225-367.

45. P. Mylonas, Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos, CA XXVIII (1979), σ. 143-160, ὁ ἴδιος, Two Middle Byzantine Churches on Athos, Actes du XVe Congr. Int. d'Études Byz., Athènes 1981, σ. 545-574.

46. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική, σ. 95-105.

47. Βλ. Φ. Δροσογιάννη, Βυζαντινὰ καὶ Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Πελοποννήσου, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 206-207.

48. Οἱ θόλοι καλύπτουν ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν πού χρονολογοῦνται ἀρκετά ὀψιμα.

υπερυψωμένο του φωταγωγό είχε αρχικά την τυπική μορφή της παλιάς βασιλικής.

Τά χρονολογικά προβλήματα των μνημείων γύρω στο 1200 είναι (όπως θά δοῦμε στά ἐπόμενα) ἀρκετά δυσεπίλυτα κι ἔτσι δέν μπορεῖ κανεῖς νά ξέρει μέ βεβαιότητα πότε γίνεται πράγματι μεγαλύτερη διάδοση τοῦ τύπου τῶν ξυλόστεγων βασιλικῶν οὔτε ἂν αὐτή ὀφείλεται σέ δυτικές ἐπιδράσεις⁴⁹. Ὑπέρ τῆς θεωρίας⁵⁰ εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι γοτθικοὶ ναοὶ πού ἔγιναν τότε στήν Ἑλλάδα κτίστηκαν στόν τύπο τῆς ξυλόστεγης τρίκλιτης βασιλικῆς μέ θολοσκεπές τό ἱερό⁵¹. Κατά τῆς ἰδίας θεωρίας τό ὅτι τά βυζαντινά παραδείγματα δέν εἶναι ποτέ ἐπιμήκη⁵² ὅπως τά δυτικά. Ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἔχει γενικές ἀναλογίες μὲν 1:1,05. Ἡ ἰδιομορφία τῆς ὑπάρξεως ἐνός μόνο κίονα στήν τοξοστοιχία πού χωρίζει τά κλίτη φαίνεται ὅτι δέν εἶναι σπάνια σέ ὀψιμότερα τουλάχιστον παραδείγματα⁵³. Τέλος, στόν νάρθηκα ἡ ἰσοδυναμία τῶν τριῶν θόλων ὡς πρὸς τήν κάτοψη (ἀνεξάρτητη ἀπὸ τῆ σχέση πλάτους τῶν κλιτῶν στόν κυρίως ναό) πιθανότατα συνεπαγόταν τό ὅτι εἶχαν τό ἴδιο ὕψος καί ἐνιαία τήν ἐξωτερική τους κάλυψη. Αὐτό θυμίζει πάλι τῇ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας⁵⁴, ὅπως καί τήν Παλαιοπαναγία τῆς Μανωλάδας⁵⁵. Οἱ ἑλλειπτικοὶ θόλοι δέν ἦταν ἄγνωστοι σέ μνημεῖα τῆς περιοχῆς⁵⁶.

6

Οἱ μορφολογικοὶ καί κατασκευαστικῆς φύσεως συσχετισμοὶ πού ἀκολου-

49. Ὁ Π. Βοκοτόπουλος ἀρνεῖται κατηγορηματικά τίς ἀπόψεις αὐτές, βλ. ὁ.π., σ. 99-100.

50. Τοῦ Millet (ὁ.π.) τίς ὁποῖες ὑποστήριξε καί ὁ A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, Texte, σ. 587.

51. Ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Ἀνδραβίδας, οἱ ναοὶ τῆς Ἰσοβας καί ἡ Ἁγία Παρασκευή τῆς Χαλκίδας.

52. Γιά θέματα ἀναλογιῶν πλάτους πρὸς μήκος τῶν βασιλικῶν βλ. Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 102. 104-105.

53. Καθολικό μονῆς Γοργοεπηκόου (Ν. Μουτσόπουλος, ΕΕΒΣ ΚΘ' (1959), σ. 390-445), Παναγία τοῦ Μουχλίου (Ν. Μουτσόπουλος, Πελοποννησιακά Γ', Δ' (1958-59), σ. 309), Μεταμόρφωση Ἀγιάς (Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 310, σχέδ. 4, 5). Ἀνάλογη διάταξη ἔχει καί ἡ φράγκικη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἰσοβας. Βλ. R. Traquair, *The Monastery of Our Lady of Isova*, *Journal RIBA XXXI* (1923), ἀριθ. 2, σ. 40, εἰκ. 8 καί 9.

54. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας, ΑΕ 1923, σ. 5-35.

55. Χαρ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγία στήν Μανωλάδα, ΕΕΠΣΑΠΘ Δ' (1969-70), σ. 236, εἰκ. 1.

56. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951, σ. 24, σημ. 3, εἰκ. 17 καί πίν. I καί Κωνστ. Καλοκύρης, Βυζαντινὰ ἐκκλησίαι τῆς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 90, εἰκ. 3 (Καθολικό Ἀνδρομονάστρου).

θοῦν ἐπιτρέπουν τή διαπίστωση ἄμεσων σχέσεων τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας μέ ἄλλα μνημεῖα τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου καί βοηθοῦν τήν κατά προσέγγιση χρονολογική του τοποθέτηση.

Ἡ ἐπιμελέστατη πλινθοπερίδλητη τοιχοποιία μέ τά λεπτά της τοῦβλα καί τούς ἰσοπαχεῖς ἄρμους σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν Παλαιοπαναγιά στή Μανωλάδα⁵⁷ καί τούς ναούς τῆς Ἀργολίδας στήν Ἀρεια καί στόν Μέρμπακα⁵⁸, ὅπως καί μέ τίς ἐκκλησίες τῆς Βλαχέρνας στήν Ἡλεία⁵⁹ καί τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στήν Ἀνδρούσα⁶⁰. Τά διπλά ὀριζόντια καί κατακόρυφα τοῦβλα γύρω ἀπό τούς πωρολίθους συνδέουν τό μνημεῖο μέ τίς ἴδιες ἐκκλησίες, καθώς καί μέ τήν Καθολική τῆς Γαστούνης⁶¹, τόν δίκλιτο ναό τῆς Ἡλιδας⁶², τό καθολικό τῆς Σκαφιδιάς⁶³, τήν Παλαιοπαναγιά τῆς Μανωλάδας⁶⁴, τόν ἐξωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά⁶⁵, τόν Ἅγιο Ἰωάννη στό Κακοσάλεσι⁶⁶, τήν Ἀγία Τριάδα τοῦ Κριεζώτη⁶⁷ καί ἄλλα⁶⁸. Ἡ ἐξαιρετική ἐπιμέλεια τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τοῦ μνημείου (σάν νά μήν ἐπρόκειτο νά ἐπιχριστοῦν) θυμίζει ἔντονα τόν Ἅγιο Νικόλαο στό Καμπιά⁶⁹.

Οἱ ὁδοντωτές ταινίες χρησιμοποιοῦνται στήν ἐκκλησία πού ἐξετάζουμε μέ λιτότητα. Τρεῖς ἰδιομορφίες τους (νά ἀκολουθοῦν τήν κάτω στάθμη τῶν πώρινων γείσων τῶν κογχῶν, νά περιβάλλουν τά παράθυρα ἀκολουθώντας στά μεταξύ τους κενά τόν πώρινο κοσμήτη τῆς ποδιᾶς τους καί νά παίρνουν διαθμιδωτή διάταξη στίς πλάγιες ὀψεις τοῦ ναοῦ) ἀπαντοῦν ἐπίσης στή

57. Μπούρας, ὁ.π., σ. 241, πίν. 5γ.

58. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34 (1909), passim.

59. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 20.

60. Χαρ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Ἀνδρούσης, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον, Β', Ἀθῆναι 1966, σ. 270-285 (εἰκ. 7 Η).

61. A.H.S. Megaw, The Chronology of some Middle Byzantine Churches, BSA XXXII (1931-1932), σ. 116, πίν. 29, 2, 3.

62. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 24 (1969): Μελέται, σ. 203-210, πίν. 117.

63. Ἀδημοσίετο.

64. Χαρ. Μπούρας, ΕΕΠΣΑΠΘ Δ' (1969-70), σ. 255.

65. Δασκ. Φιλιππίδου-Μπούρα, Ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1970-72), σ. 13-26.

66. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Δύο βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν παρὰ τό Κακοσάλεσι, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 148-149.

67. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἀγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 1-15.

68. Βλ. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική, σ. 195, σημ. 1. Ὁ ἐρειπωμένος ναός τῆς Ἀτταλῆς (Μ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, πίν. 310 γ) ἔχει ἐπίσης διπλές σειρές ὀριζόντιων πλίνθων.

69. R.W. Schultz - S.H. Barnsley, The Monastery of St. Luc of Stiris, and the dependent Monastery of St. Nicholas in the Fields, near Scripou, in Boeotia, London 1901, σ. 68-71.

Βλαχέρνα της Ἡλείας⁷⁰, τόν Ἅγιο Γεώργιο της Ἀνδρούσας⁷¹ καί τήν Παλαιοπαναγιά της Μανωλάδας⁷².

Τά λοξότμητα πώρινα γεῖσα εἶναι συνηθέστατα σέ ἐκκλησίες τοῦ 12ου αἰώνα στήν κάτω Ἑλλάδα⁷³. Ἐξωτερικοί ὅμως πώρινοι κοσμηῖτες μέ σύνθετη διατομή, ὅπως αὐτή τοῦ ναοῦ της Θεοτόκου, εἶναι σπάνιοι. Τοῦς ξαναβρίσκουμε στή Βλαχέρνα της Ἡλείας⁷⁴, στόν Ἅγιο Γεώργιο της Ἀνδρούσας⁷⁵ καί (μέ παραπλήσια μορφή) στήν Κοίμηση τοῦ Μέρμπακα⁷⁶. Πρόκειται γιά μιᾶ ἀρχιτεκτονική μορφή μέ προφανή τή δυτική ἐπίδραση⁷⁷.

Τό ἴδιο μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ καί γιά τά προσκνητάρια στό ἐσωτερικό της ἐκκλησίας: Ἐκτός ἀπό τά κιονόκρανα πού ἔχουν σαφέστατο τόν γοτθικό χαρακτήρα, εἶναι ὁ τρόπος της δομῆς πού πείθει γιά τήν προέλευση της μορφῆς τους. Οἱ μικροί σφόνδυλοι των ἡμικίωνων εἶναι συμφυεῖς μέ τά ὀρθογωνισμένα πουριά μέ τά ὁποῖα ἔχει κτιστεῖ ὁ τοῖχος (Εἰκ. 1 καί 4 α), τά ψευδοφουρούσια εἶναι συμφυῆ μέ τόν κάτω κοσμήτη τους καί τά τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς τόξα ἔγιναν ἐπίσης μέ τήν κατεργασία τοῦ αὐτοφυοῦς ὕλικου της δομῆς. Προσκνητάρια τοῦ τύπου αὐτοῦ, διαφορετικά ἀπό τά βυζαντινά⁷⁸, εἶναι γιά τήν ὥρα γνωστά μόνο στή Βλαχέρνα της Ἡλείας⁷⁹. Ἡ ἐρμηνεία της διατάξεώς τους στόν χώρο τοῦ ναοῦ, τουλάχιστον αὐτῶν της ἀνατολικῆς πλευρᾶς, φαίνεται νά εἶναι λειτουργική, δεδομένου ὅτι ἐντάσσονται στό τέμπλο⁸⁰ καί συνάμα τό διευρύνουν⁸¹. Μοναδική ὁμοιότη-

70. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΕ 1923, σ. 19 κ.ε., εἰκ. 29, 33, 36 (στή βόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ).

71. Μπούρας, Χαριστήριον, Β', εἰκ. 3, 4, 7, πίν. L.b.

72. Ὡς πρὸς τίς θαμβωτικές ἀλλαγές στάθμης βλ. Μπούρας, ΕΕΠΣΑΠΘ Δ' (1969-70), σ. 242, εἰκ. 6. Ἐνα ἀκόμα παράδειγμα βλ. στή Μεσσηνία, ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), σ. 107-108, εἰκ. 23.

73. Megaw, The Chronology, σ. 123. Βλ. ἐπίσης Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ Η' (1955-56), σ. 48, σημ. 2. Γιά τήν καλή λιθοξοϊκή ἐργασία τοῦ ναοῦ της Παναγίας βλ. καί Βελένης, ὁ.π., σ. 257, σημ. 3.

74. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΕ 1923, σ. 23, 24, εἰκ. 41.

75. Μπούρας, ὁ.π., σ. 276, εἰκ. 7 Γ.

76. Struck, ὁ.π., σ. 206. Παρόμοιο γεῖσο ἀπαντᾷ στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στά Χάνια Αὐλωναρίου Εὐβοίας (ἀδημ.).

77. Πρόχειρα βλ. ὅμοια διατομή στόν Α. Gabriel, La Cité de Rhodes, Paris 1923, σ. 131, εἰκ. 92 d.

78. Τά ὁποῖα ἔχουν κατὰ κανόνα τό τόξο διαμορφωμένο σέ ἀνάγλυφη πλάκα τήν ὁποία ἐπιστέφει ὀριζόντιος κοσμήτης (τέμπλα Παναγίας Ὁσίου Λουκά, Ἁγίας Σοφίας Μονεμβασίας, Σαμαρίνας, Μητροπόλεως Μυστρᾶ κ.ἄ.).

79. Βλ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΕ 1923, σ. 16, εἰκ. 25. Τά προσκνητάρια ἔχουν ἐδῶ τίς ἴδιες ἀκριβῶς θέσεις πλὴν ὅμως τά δύο, τῶν ἀνατολικῶν παραστάδων, ἔχουν ἀφαιρεθεῖ (:) προκειμένου νά τοποθετηθεῖ νεωτερικό τέμπλο.

80. Τά δύο τῶν ἀνατολικῶν παραστάδων, ὅπως ἀκριβῶς στά πιό πάνω παραδείγματα.

81. Ὅπως γίνεται ἐνίοτε σέ μονόκλιτους βυζαντινοὺς ναοὺς, στοὺς ὁποίους αὐτόνομες τοιχογραφημένες παραστάσεις, συνήθως μέσα σέ ρηχό ἀψίδωμα, στόν βόρειο καί τόν νότιο τοῖχο, πλασιώνουν τό μικρὸ τέμπλο (παρεκκλήσιο της Παντανάσσης Φιλιπιάδος, Π. Βοκο-

τα ως προς τή γενική διάταξη, αλλά μάλλον διαφορετική λειτουργία φαίνεται να έχουν τά περίτεχνα μαρμάρινα προσκυνητάρια του ναού της Ἀγίας Σοφίας στή Μονεμβασία⁸².

Μικτό φραγκοβυζαντινό ὕφος έχουν καί οἱ πλάγιες θύρες τῆς ἐκκλησίας. Γοτθικῆς τεχνοτροπίας εἶναι ἡ δέσμη τῶν δύο ἡμικιονίσκων, ἡ στένωση τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τά μέσα, τά μικρά κιονόκρανα, οἱ συμφυεῖς μέ τούς σφονδύλους πωρόλιθοι τῶν παραστάδων. Στὴν τοπικὴ βυζαντινὴ παράδοση ἀνήκουν τά ὑπερυψωμένα πλίνθινα τόξα μέ τὴν περιθέουσα ὀδοντωτὴ ταινία καί τό σέ δεύτερη χρῆση εὐθύγραμμο ὑπέρθυρο. Ἡ δόρεια θύρα τῆς Καθολικῆς τῆς Γαστούνης⁸³ εἶναι τό πλησιέστερο τεχνοτροπικὰ παράδειγμα πρὸς τίς πλάγιες πόρτες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Τέλος, τό δίλοβο παράθυρο τοῦ Βήματος, καθ' ὅλα βυζαντινὸ ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπία, ἔχει πολὺ στενοὺς τούς δύο λοβούς, κάτι πού θυμίζει ζωηρὰ τό παράθυρο στὴν ἴδια θέση τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Ἀνδρούσας.

7

Ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν εἶναι φανερό ὅτι τό μνημεῖο πού ἐξετάζουμε, ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του ἔμμεσα σχετίζεται μέ ἐκκλησίες τοῦ 12ου αἰῶνα τῆς λεγόμενης Ἑλλαδικῆς Σχολῆς, ὅπως τίς γειτονικὲς του στή Μανωλάδα καί τὴ Γαστούνη ἢ μέ τὴν Κοίμηση τοῦ Μέρμπακα. Σχετίζεται ὁμως ἄμεσα καί ἐντυπωσιακὰ μέ τούς δύο ἐπίσης γειτονικοὺς του ναοὺς, τὴ Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας καί τόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ἀνδρούσας. Βρισκόμαστε μπροστὰ σέ τρία συγγενικά μνημεῖα, πού πιθανότατα κτίστηκαν ἀπὸ τό ἴδιο συνεργεῖο ἢ ἀπὸ τόν ἴδιο ἀρχιμάστορα. Καί τά τρία ἔχουν τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση πολὺ ἐπιμελημένων κτιρίων μέ τά γενικά χαρακτηριστικὰ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα, στὰ ὁποῖα ἐντάχθηκαν μεμονωμένα στοιχεῖα γοτθικῆς τεχνοτροπίας, πού διατηροῦν τὴ μορφικὴ τους συνέπεια, χωρὶς ἀλλοιώσεις.

Δυστυχῶς, οὔτε ἓνα ἀπὸ τά μνημεῖα αὐτὰ δέν εἶναι ἀκριβῶς χρονολογούμενο καί κατὰ συνέπεια ἡ ἀβεβαιότητα γύρω ἀπὸ τὴν παλαιότητά τους

τόπουλος, ΠΑΕ 1977, Α', σ. 150, εἰκ. 1, Ταξιάρχες Δεσφίνας, Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1962-63), σ. 177, Ἅγιος Νικόλαος Κασνίτζης καί Ἅγιος Ἀθανάσιος τοῦ Μουζάκη Καστοριάς, Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ Δ' (1938), σ. 140, Παναγία Δούπιανη, Ν. Νικονά-νος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, Ἀθῆναι 1979, σ. 70, 72, Ἅγιος Γεώργιος στὰ Πραστεῖα Σιδερόντας Χίου, Χ. Κοιλιάκου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΑ' (1982-83), σ. 52, 53, εἰκ. 12 κ.ά.). Στὴν Γκλάτσα, τίς θέσεις τῶν ρηγῶν αὐτῶν ἀψιδωμάτων ἔχουν τά πλάγια προσκυνητάρια.

82. R. Traquair, Laconia I, The Mediaeval Fortress, BSA 12 (1905-1906), σ. 273, εἰκ. V.

83. R. Traquair, Frankish Architecture in Greece, Journal RIBA XXXI (1923), σ. 24-27, εἰκ. 30.

ἐπεκτείνεται καί στή Θεοτόκο τοῦ Ἀνηλίου. Ἡ καθιερωμένη⁸⁴ ἄποψη τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου ὅτι τῇ Βλαχέρνα δρῆκε ὑπό κατασκευή ἢ φραγκική κατάκτηση⁸⁵ τοῦ 1205, ἔχει χάσει τὰ ἐρείσματά της, δεδομένου ὅτι οἱ ὑποτιθέμενοι δυτικῆς ἐμπνεύσεως τεταρτοκυλινδρικοί θόλοι τῶν πλάγιων κλιτῶν της ἀποδεικνύεται ὅτι κατασκευάστηκαν πολύ ἀργότερα⁸⁶. Καί ναί μὲν ἔγινε στόν ἐξωνάρθηκα καί στόν ὄροφο μιά προσθήκη μέ ἐμφανέστατα γοτθικῆς τεχνοτροπίας στοιχεῖα ἀκόμα ἀργότερα, πλὴν ὅμως ἀνάλογες μορφές ὑπῆρχαν καί στήν πρώτη φάση τοῦ μνημείου. Τό οὐσιώδες εἶναι ὅτι ἡ φάση αὐτῇ τῆς Βλαχέρνας ἀποσυνδέεται ἀπό τό 1205.

Οἱ θεωρίες γιά τήν ἐφαρμογή δυτικῆς τεχνικῆς καί τεχνοτροπίας μορφῶν σέ ἐκκλησίες τῆς Πελοποννήσου πρὶν ἀπό τήν 4η σταυροφορία εἶναι πολύ γνωστές⁸⁷ καί ὅπωςδήποτε θά ἀποθάρρυναν μιά κατηγορηματική χρονολόγηση τῶν μνημείων πού μᾶς ἀπασχολοῦν στόν 13ο αἰῶνα. Καί ὅμως, ἡ ὀψιμότητά τους φαίνεται περισσότερο πιθανή. Δέν πρέπει νά παραβλεφθεῖ ὅτι οἱ ἐκκλησίες τοῦ Μέρμπακα καί τῆς Βλαχέρνας εἶχαν πάντοτε θεωρηθεῖ ὡς οἱ ὀψιμότερες τοῦ 12ου αἰῶνα⁸⁸, καθὼς καί ὅτι ἡ πρὶν ἀπό τό 1205 τοποθέτηση τῆς Βλαχέρνας στηρίζεται ἀποκλειστικά σέ διακοσμήσεις ἐγκόπτων τούδλων (cut bricks)⁸⁹, πού ἀπουσιάζουν τόσο ἀπό τῇ Θεοτόκο τοῦ Ἀνηλίου ὅσο καί ἀπό τόν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Ἀνδρούσας. Ἡ ἀπουσία ἀξιόλογων διακοσμητικῶν γλυπτῶν ἀπό μάρμαρο⁹⁰, σύγχρονων πρὸς τὰ τρία μνημεῖα, σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τήν ἄριστη λιθοξοϊκή τους σέ πωρόλιθο, ἡ ἐκλειψη δηλαδή τῆς γνωστῆς γλυπτικῆς τοῦ 12ου αἰῶνα ἀπό τὰ μνημεῖα

84. Ἡ ἄποψη αὐτῇ ἔχει γίνει εὐρύτερα ἀποδεκτῇ. Βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976, σ. 254, A. Bon, *La Morée franque, Texte*, Paris 1969, σ. 570-572, ὁ ἴδιος, *Monuments d'art byzantin et d'art occidental dans la Péloponnèse au XIIIe siècle*, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον, Γ', Ἀθήναι 1966, σ. 87.

85. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, *AE* 1923, σ. 32-33.

86. Βλ. παραπάνω σ. 256 καί ὑποσημ. 47, 48.

87. Δημ. Πάλλας, Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Ἐπίμετρον, *AE* 1953-54, Γ', σ. 296-298, Χαρ. Μπούρας, Βυζαντινά σταυροθόλια μέ νευρώσεις, Ἀθήναι 1965, σ. 65-68, A. Bon, Χαριστήριον, Γ', σ. 92-93, καί ὁ ἴδιος, *Art oriental et art occidental en Grèce au Moyen Age, Mélanges offerts à K. Michalowski*, Warszawa 1966, σ. 298, Μαν. Χατζηδάκης, Ἰστ.ΕΕ, Θ', Ἀθήνα 1979, σ. 398.

88. Megaw, *The Chronology*, σ. 129.

89. Ὁ.π., σ. 113, 114, 116, 117, 119.

90. Στήν Παναγία Ἀνηλίου ἐκτός ἀπό τὰ spolia καί ἕνα μᾶλλον ἄτεχνο κιονόκρανο δέν σώθηκαν μαρμάρινα μέλη. Στήν Ἀνδρούσα ἐπίσης. Στῇ Βλαχέρνα εἶναι φανερό ὅτι τὰ μαρμάρινα μέλη δέν εἶναι ὁμοιογενή οὔτε σύγχρονα. Παρά τὰ λεγόμενα ἀπό τόν Ὁρλάνδο δέν ἀποτελοῦν ὀργανικό σύνολο, οὔτε στό τέμπλο οὔτε στά θυρώματα. Εἶναι μιά πλούσια συλλογή μελῶν σέ δεύτερη χρήση πού δέν ὑποδοθηθεῖ τῇ χρονολόγησιν τοῦ μνημείου.

αὐτά⁹¹, ἀποτελεῖ ἐπίσης μιὰ σοβαρή ἔνδειξη ὀψιμότητας. Τό μικρό σχετικό μέγεθος τῶν ἐκκλησιῶν, τόσο τοῦ Ἀνηλίου ὅσο καί τῆς Ἀνδροῦσας, δέν ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τίς πιθανές οἰκονομικές δυσκολίες τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου μετά τό 1205, γιά τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος στήν ἀρχή αὐτῆς τῆς μελέτης. Τό πλῆθος πάντως τῶν χαρακτηριστικῶν γιά τόν 12ο αἰῶνα μορφῶν καί κατασκευῶν πού ἀπαντοῦν στά μνημεῖα πού ἐξετάζουμε, μαρτυρεῖ τή σχετική πρωιμότητά τους μέσα στήν περίοδο τῆς φραγκοκρατίας. Μαρτυρεῖ ἐπίσης τήν ἐπιμονή τῶν παραδοσιακῶν τρόπων στήν περιοχή, μετά τήν κατάκτησή της.

Δυστυχῶς, κάποια ἰδιαίτερα στοιχεῖα πού θά διαφοροποιοῦσαν κατηγορηματικά τά μνημεῖα τῆς 12ης ἀπό ἐκεῖνα τῆς 13ης ἑκατονταετίας δέν ἔχουν προσδιοριστεῖ ἀκόμα. Κατά τόν Antoine Bon⁹² «... Στό διάστημα τοῦ 12ου αἰῶνα πολλαπλασιάζονται οἱ ἐπαφές μεταξύ τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως, τῆς ὁποίας ὁ πολιτισμός πραγματοποιεῖ ἀπό τήν πλευρά του προόδους ἀποφασιστικῆς σημασίας. Τά ἀποτελέσματα τῶν ἐπαφῶν αὐτῶν καί ἡ ἀκριβής χρονική στιγμή πού θά μπορούσαν νά ἐκδηλωθοῦν στήν ἑλληνική τέχνη –πρό ἢ μετά τήν 4η σταυροφορία– εἶναι πολύ δύσκολο νά προσδιοριστοῦν. Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀβεβαιότητα πού περιβάλλει τά ζητήματα αὐτά θά μπορέσει νά περιοριστεῖ ἐφόσον ἡ ἔρευνα πού θά τείνει πρὸς τό ἀντικείμενο, θά βασιστεῖ στήν ἀκριβή ἀνάλυση τῆς κάθε περιπτώσεως...».

Ἡ ἀνάλυση πού πραγματοποιήθηκε στή μελέτη τοῦ προκειμένου μνημείου, ὅπως ἔγινε δυστυχῶς φανερό, δέν μπορεῖ νά περιορίσει ἄμεσα αὐτή τήν ἀβεβαιότητα. Τό μόνο ἀσφαλές γιά τήν ὥρα εἶναι ὅτι τό φραγκοβυζαντινό ἀρχιτεκτονικό ἰδίωμα στήν Πελοπόννησο πλουτίζεται μέ ἕνα ἀκόμα μνημεῖο.

Ἀθήνα

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

91. Βλ. A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, Paris 1967, σ. 93 κ.έ. Lask. Bouras, *Architectural Sculptures of the 12th and early 13th Century in Greece*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-79), σ. 63-72.

92. Χαριστήριον, Γ', σ. 93.

SUMMARY

THE FRANCO-BYZANTINE CHURCH OF THE VIRGIN AT
ANHELION (GLATSA), IN ELIS

The building activity in Peloponnesus during the 13th century has two interesting aspects: on one hand the raising of some great churches of purely Gothic style and on the other the building of smaller Orthodox churches which continued the local Byzantine tradition and in some cases adopted some architectural forms from the West. The study of Byzantine architecture in Greece during the 13th century and of its relations with the social status of builders is very difficult because of the limited number of monuments, lack of information in the written sources and their approximate dating. One of the monuments which seem to fall within these limits is the church of the Virgin, close to the village Anhelion, sometimes called Glatza, in Elis.

The study of the church begins with the documentation and the description. The monument is now in ruins, and in a very poor state of preservation. It is a three aisled building, with narthex and bema. Only the eastern part of it preserves its original height. No texts or inscriptions are related to the monument.

A thorough study of the remains of the building, some dispersed architectural members, and a number of old photographs of the German Archaeological Institute, made possible the restoration drawings of the building. It is clear that the church of the Virgin was a three aisled timber roofed basilica with a vaulted narthex and tripartite vaulted sanctuary, of modest proportions. Some of its architectural features (interior proskynetaria, string courses, cornices and doorframes) have an undisputable Gothic character, but some others (type of masonry, dentil courses, interior cornices, windows of the apses) fit well with the established architectural vocabulary of 12th century Greece.

The church of Anhelion is another example of timber roofed basilica in Greece and can be added to a list of ten other Middle Byzantine churches of the same type which have been studied these last years. This proves, in spite of older theories, that the Early Christian basilical plan, drastically reduced in scale, continued to be employed in Hellas and Peloponnesus in the Middle Byzantine period.

Stylistic and structural features suggest a close relation between the church of the Virgin and the Byzantine monuments of late 12th century in Greece. More specifically, the church of the Virgin displays close similarities with two other monuments of western Peloponnesus, that is the catholicon of the Vlachernae monastery in Elis and the chapel of Saint George outside the castle

of Androussa. It is fairly possible that all the three monuments were built by the same architect or the same group of builders.

The precise date of the church of Anhelion is not known. The two relative monuments mentioned above are only approximately dated. It is possible that all three were built in the early 13th century.

Technical University of Athens

CHARALAMBOS BOURAS